

ORIGINAL RESEARCH PAPER

Comparative study of development levels in stable and unstable population villages

Maryam Ghasemi^{1*}

¹ Assistant Professor, Department of Geography, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

ARTICLE INFO	Extended ABSTRACT
<p>History Article: Received: 24 February 2024 Revised: 22 April 2024 Accepted: 29 April 2024</p>	<p>Introduction And Objectives: The present study tries to deal with this issue by comparing the development levels between the population stable and unstable villages of Mashhad and Torghabe Shandiz, which are located in the direct area of Mashhad city. In general, in Razavi Khorasan province, the intense and increasing concentration of population in the metropolis of Mashhad under the influence of the special economic and social structure and its transnational role, along with the recent developments in the world, practically all facilities and facilities, sources and financial and credit flows, IT information flows, ICT, ... and finally, the local sources and currents have made the countryside an urban and center-periphery process, and in the first years of the third millennium, the center-periphery relations between the colonial countries and the settlement patterns in the surrounding countries were changed in a different way in the mutual relations between the city and The village has reflected. Therefore, in the field of rural development, comparing the development levels between stable and unstable population villages plays an important role in understanding the dynamics of population distribution and its impact on various aspects of social life.</p>
<p>Keywords: Driver, structural analysis, Tourism, Event-oriented tourism, Anbooh village</p>	<p>Methodology: The research method is descriptive-analytical with a comparative approach. Considering that two groups should be compared in comparative research, the statistical population studied was divided into two stable and unstable population groups for comparison. In this regard, it is possible to examine the trend of population changes with different criteria and provide different classifications, in this part, the rule for determining the population stability/instability of the rural settlements of Mashhad and Targbe Shandiz cities is "30-year population balance" and our efforts It was to be sufficiently comprehensive while reflecting the reality. After dividing the villages into two stable and unstable population groups, sampling was done. In the current research, population stability is the dependent variable, and the economic, social, and environmental aspects of development are considered as the independent variable. To compare the mean between two stable and unstable groups in the three dimensions of development, the t-test with independent samples was used, and the Yeoman-Whitney test was used for the development level variable, whose data distribution does not follow the normal state.</p>

* Corresponding Author: Maryam Ghasemi
Email: magh30@um.ac.ir

Results and Discussion: Out of a total of 413 rural settlements outside Mashhad's mother city, 26% of the rural settlements in Mashhad and Torghabe Shandiz with a positive immigration balance are immigrant-friendly (stable) and 74% of the settlements with a negative immigration balance are immigrant-first (unstable). Unfortunately, in recent years, the process of evacuation of settlements in Mashhad and Torghabe Shandiz cities has accelerated due to the worsening of environmental, economic, and social instability, so that during the years 2015-2016, the number of uninhabited settlements in the city increased from 28% to 32% and inhabited settlements have decreased from 72% to 68%. The cost that is paid for the survival of these villages will be far less than the cost that must be paid to prevent its environmental consequences. The results showed that in the economic dimension, population-stable villages have more favorable conditions than population-unstable villages. In the social dimension, the average difference between stable and unstable villages is not significant. In the environmental aspect, population-stable villages have more favorable conditions than population-unstable villages. In general, population-stable villages have a higher degree of development than population-unstable villages. The demographically stable villages of Mashhad are the villages that have better conditions in terms of development levels.

Conclusion: Examining the growth rate of the population of Mashhad (the second largest city in Iran and the regional metropolis in the east of the country) indicates the occurrence of large-scale migration to this city. So that the surveys show that the population growth rate of this city during the last thirty years (1975-1995) has always been higher than the population growth rate of Razavi Khorasan province and the country. The population growth rate of Mashhad in the decades of 1985-95, 1975-85, and 1965-1965 was 2.10, 2.55, and 2.58, respectively, which compared to the population growth rate of the province during the same period with 1.45, 1.59, and 1.41, as well as the country's population growth during the same period. The cross-section was higher with 1.29, 1.62, 1.96. The reason for the high population growth of the city of Mashhad is the natural growth of the population and the size of the immigrant population of this city during successive decades. Undoubtedly, the main reason for rural-urban migrations, following the general structure governing the villages of the country during the past decades, is unemployment and the lack of job opportunities in the village (which is a result of the root causes mentioned above).

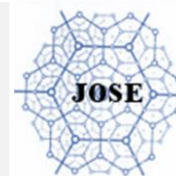
Highlight:

- Using the future research method to investigate the factors influencing the attraction of tourists to local festivals

Cite this article:

Comparative study of development levels in stable and unstable population villages of Mashhad and Torghabe Shandiz. *Organization Of Space Economy*, 2(4), 39-58.

بررسی تطبیقی سطوح توسعه در روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی شهرستان مشهد و طریقه شانددیز

مریم قاسمی^{۱*}

۱. استادیار، گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

چکیده	مشخصات مقاله
<p>بیان مسئله: بی تردید مهم ترین مسئله جمعیتی نواحی روستایی تمامی کشورهای در حال توسعه از جمله ایران، تخلیه جمعیتی سکونتگاه های روستایی است.</p> <p>هدف: تحقیق حاضر با این پیش فرض که سطح توسعه یافتگی بر ماندگاری جمعیت سکونتگاه های روستایی است، به بررسی مقایسه ای ابعاد توسعه بین دو گروه از روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی می پردازد.</p> <p>روش: روش تحقیق توصیفی-تحلیلی با رویکرد مقایسه ای است. ابزار تحقیق ۳۸۰ پرسشنامه خانوار در ۴۱ روستای نمونه در شهرستان مشهد و طریقه شانددیز است. جمع آوری اطلاعات به روش اسنادی و پیمایشی بوده است. نمونه گیری به روش طبقه ای تخصیص یافته صورت گرفته است و پرسشنامه حاوی سؤالاتی است که در سه بعد و ۶۲ شاخص سعی در کمی نمودن ابعاد مختلف توسعه در دو گروه روستای پایدار و ناپایدار جمعیتی دارد. تحلیل داده ها به کمک آزمون های استنباطی t دو نمونه ای و یومان-ویتی انجام شد.</p> <p>یافته ها و بحث: موازنه ۲۰ ساله جمعیتی شهرستان مشهد و طریقه شانددیز (۹۵-۶۵) نشان می دهد که ۷۴٪ سکونتگاه های روستایی شهرستان با موازنه منفی جمعیتی مهاجر فرست و تنها ۲۶٪ سکونتگاه ها با موازنه مثبت جمعیتی مهاجرپذیر هستند. بررسی مقایسه ای بیانگر سطح بالاتر توسعه در سه بعد اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی در روستاهای پایدار جمعیتی به ترتیب با ۱۴/۵، ۲۱/۴، ۱۱/۱ نسبت به روستاهای ناپایدار جمعیتی به ترتیب با ۱۳/۳، ۲۰/۹ و ۹/۱ است و در مجموع درجه توسعه یافتگی در روستاهای پایدار جمعیتی با ۲۳/۶ بیشتر از روستای ناپایدار جمعیتی با ۱۹/۵ است.</p> <p>نتیجه گیری: با توجه به یافته ها برنامه ریزی در راستای کاهش عدم تعادل های فضایی در سطح نواحی روستایی شهرستان (بین روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی) و تلاش در جهت بهبود سطح توسعه در ابعاد مختلف در روستاهای کم توان جمعیتی ضروری است.</p>	<p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۰۵</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۰۳</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۰</p> <p>واژگان کلیدی: توسعه روستایی، شهرستان های مشهد و طریقه شانددیز، پایداری جمعیت، سکونتگاه های روستایی</p>
<p>نکات برجسته:</p> <ul style="list-style-type: none"> • بررسی تطبیقی سطوح توسعه در روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی شهرستان مشهد و طریقه شانددیز. 	

ارجاع به این مقاله: قاسمی، مریم. (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی سطوح توسعه در روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی شهرستان مشهد و طریقه شانددیز، ساماندهی اقتصاد فضا، ۲(۴) ۵۸-۳۹.

بیان مسئله

رابطه بین سطح توسعه و پایداری جمعیت روستایی چندوجهی است. تحقیقات نشان می‌دهد که پایداری جمعیت روستایی تأثیر مستقیم یا غیرمستقیم بر جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی توسعه دارد. همچنین توسعه روستایی به‌طور قابل توجهی بر پایداری جمعیت تأثیر می‌گذارد. مطالعه حاضر در تلاش است با مقایسه سطوح توسعه بین روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی شهرستان مشهد و طبقه‌بندی که در حوزه بلافاصله شهر مشهد قرار دارند، به این موضوع بپردازد.

به‌طور کلی در استان خراسان رضوی، مقصد اصلی مهاجران شهر مشهد (مرکز شهرستان مشهد و مرکز استان خراسان رضوی) است (پیرامون به مرکز). به‌طوری‌که طی دهه ۹۵-۸۵ از مجموع ۴۶۱۴۵۵ مهاجر درون استانی تعداد ۱۹۴۸۰۱ مهاجر (معادل ۴۲٫۲ درصد) به شهرستان مشهد و مابقی یعنی ۲۶۶۶۵۴ نفر (معادل ۵۷٫۸ درصد) به ۲۷ شهرستان دیگر استان خراسان رضوی مهاجرت کرده‌اند (قاسمی و معینی، ۲۰۲۲). لذا تمرکز شدید و روزافزون جمعیت در کلان شهر مشهد تحت تأثیر ساختار خاص اقتصادی و اجتماعی و نقش فراملی آن، در کنار تحولات اخیر جهان، عملاً تمام امکانات و تسهیلات، منابع و جریان‌های مالی و اعتباری، جریان‌های اطلاعاتی IT، ICT، ... و بالآخره منابع و جریان‌های محلی، روستایی را روندی شهرگرا و مرکز-پیرامون بخشیده و در نخستین سال‌های هزاره سوم روابط مرکز-پیرامون میان کشورهای استعماری و الگوهای سکونتگاهی در کشورهای پیرامون را به شکلی دیگر در روابط متقابل شهر و روستا بازتابانیده است (عبدالهی، ۱۳۸۷: ۳) نتیجه زود هنگام چنین وضعیتی، شیوع پدیده‌ی ماکرو سفالی، بزرگ‌سری و تمرکزگرایی شدید کلان شهری، مهاجرت‌های روستا شهری و شکل‌گیری حاشیه‌نشینی و نهایتاً عدم تعادل فضایی در سطح شهرستان مشهد شده است.

بر اساس مطالعات اکتشافی، در حال حاضر در شهرستان مشهد و طبقه‌بندی، جمعیت نواحی کم‌توان (مناطق روستایی) به سود نواحی پرتوان (مادر شهر مشهد و روستاهای مجاور) به صورت مهاجر تخلیه می‌شود. در این تخلیه جمعیتی، مقصد مهاجرت ابتدا روستاهای پیرامون مشهد و سپس حاشیه و شهر مشهد (که فاقد زیرساخت‌های اجتماعی، اقتصادی کافی است) می‌باشد، ادامه این روند باعث:

- تخلیه جمعیتی روستاهای کم‌توان به نفع مناطق پرتوان و تشدید عدم تعادل‌های فضایی و ناپایداری‌های اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی در نواحی مختلف شهرستان؛
- شکل‌گیری هسته‌های جمعیتی نامتجانس، ناهمگن و محدوده‌های اسکان غیررسمی تحت عنوان «حاشیه شهر مشهد» بر اثر روند رو به تزاید مهاجرت به مادر شهر مشهد؛ به‌طوری‌که مشهد بعد از تهران بالاترین میزان حاشیه‌نشینی را در کل کشور به خود اختصاص داده و در حال حاضر بیش از یک میلیون نفر - معادل $\frac{1}{3}$ جمعیت مشهد - در حاشیه این مادر شهر ساکن‌اند.
- تمرکز جمعیت روستایی در بخش‌های محدودی از شهرستان (شمال شرق و شمال غرب) یا دهستان‌های طوس و تبادکان در بخش مرکزی به دلیل وجود شهرک‌های صنعتی؛
- عدم امکان بهره‌برداری مطلوب از پتانسیل‌ها و ترانه‌ای منطقه‌ای به‌منظور رفع احتیاجات جمعیت و توسعه فضاهای روستایی در نتیجه تنگناهای اقتصادی انسانی و....

- تغییر ظرفیت اقتصاد روستایی از تولیدکننده به مصرف‌کننده و سایر تبعات مرتبط با آن خواهد شد.

بر این اساس تخلیه جمعیتی روستاهای کم‌توان و رشد شتابان مادر شهر مشهد و توزیع بسیار نامتوازن و تمرکزگرایانه جمعیت و منابع در سطح شهرستان، و شکل‌گیری ساختارهای معیوب و نابسامان اقتصادی و اجتماعی در مشهد و حاشیه ایجاد می‌نماید مطالعه حاضر به بررسی مقایسه‌ای سطوح توسعه بین دو گروه از روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی بپردازد تا دلایل ماندگاری و عدم ماندگاری جمعیت در نواحی روستایی شهرستان دقیق‌تر مشخص گردد. چرا که با ادامه این روند، در مدت‌زمان نه‌چندان طولانی به علت فاصله کم و کشش و جاذبه بالای مادر شهر مشهد، جمعیت روستایی به‌سوی آن روانه و سکونتگاه‌های روستایی از جمعیت تخلیه می‌گردند، این امر نه‌تنها موجب تشدید ناپایداری در نواحی روستایی شهرستان می‌گردد، بلکه مشکلات زیست‌محیطی متعددی را در نواحی روستایی شهرستان ایجاد خواهد نمود (قاسمی، ۱۳۸۹: ۹). لذا در حوزه توسعه روستایی، مقایسه سطوح توسعه بین روستاهای جمعیتی پایدار و ناپایدار نقش مهمی در درک پویایی توزیع جمعیت و تأثیر آن بر جنبه‌های مختلف زندگی اجتماعی دارد. با توجه به کلیه مسائل مطرح‌شده در طرح مسئله و وجود ناپایداری‌های متعدد در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی، به نظر می‌رسد ساختارهای حاکم در سطح منطقه توان پاسخگویی به نیازهای مختلف جمعیت ساکن را

ندارد، بر این اساس پس از بررسی سطح پایداری جمعیتی سکونتگاه‌های روستایی شهرستان مشهد و طبقه‌بندی شان نیز سؤال اصلی تحقیق بدین صورت طرح می‌گردد:

آیا تفاوتی بین روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی از نظر توسعه در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی وجود دارد؟ و آیا روستاهای پایدار جمعیتی شهرستان مشهد و طبقه‌بندی شان نیز همان روستاهایی هستند که به لحاظ سطوح توسعه از شرایط بهتری برخوردار هستند؟

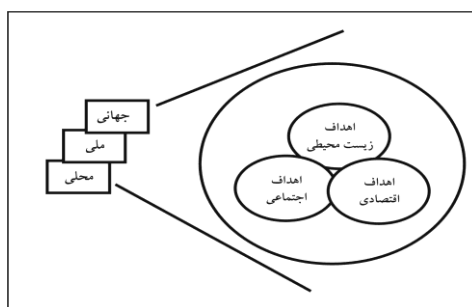
مبانی نظری

به‌طور کلی توسعه به معنای تلاش برای بهبود زندگی، هم‌زمان تاریخ جامعه بشری است اما توسعه به مفهوم امروزی آن بیش از هر موضوع دیگری در نیم‌قرن اخیر مورد بحث محافل مختلف قرار گرفته است (جمعه پور، ۱۳۸۴: ۵۱). هدف اصلی توسعه که آماج‌ها و خط‌مشی‌های مربوط به جمعیت، جزء لاینفکی از آن را تشکیل می‌دهد، عبارت است از ارتقاء سطح زندگی و کیفیت زندگی مردم (بانک جهانی، ۱۹۸۳: ۱۴).

در طی دوران حاکمیت دانش علمی توسعه (منبعث از شرایط زمانی و مکانی و نظام جهانی) پارادایم‌های متفاوتی از توسعه بروز و ظهور یافته‌اند که هر یک از پارادایم‌ها در عصر خویش در همه سطوح و اجزای ناظر بر مدیریت توسعه ر سوخ یافته و پیامدهای خاص مکانی- فضایی در عرصه جهانی، منطقه‌ای، ملی و سرزمینی نیز داشته‌اند. به‌طور کلی می‌توان پارادایم‌های عمده توسعه در نیم‌قرن اخیر را به شرح ذیل برشمرد: پارادایم رشد (دهه ۵۰ میلادی)؛ پارادایم باز توزیع منابع و تأمین نیازهای اساسی (دهه ۶۰ و ۷۰ میلادی)؛ پارادایم توسعه پایدار (دهه ۸۰ میلادی).

روند حاکم بر ابعاد شکلی و محتوایی توسعه، نمایانگر نوعی تکامل از حیث بار مفهومی ناظر بر آن است، به‌گونه‌ای که از برداشت و باوری تک ساختی (رشد) به برداشت و باوری چند ساختی (توسعه پایدار)، تغییر جهت داده است، جدای از تمایزات مفهومی و کارکردی هر یک از پارادایم‌های فوق، آنچه که قابل تأکید است، همانا تفاوت و وجه شناختی، ادراکی میان پارادایم جدید و قدیم توسعه می‌باشد. به‌طور مشخص مرز میان پارادایم جدید و قدیم، جایگزینی محوریت انسان در توسعه به‌جای محوریت فناوری طی دهه‌های گذشته است (حسین زاده بحرینی، ۱۳۸۷: ۹۳).

در منابع مختلف تعاریف بسیاری از توسعه پایدار شده است، متداول‌ترین تعریف، تعریفی است که کمیسیون جهانی محیط‌زیست و توسعه یا «کمیسیون برانت لند» ارائه داده است. کمیسیون مذکور توسعه پایدار را بدین صورت تعریف می‌نماید: «توسعه‌ای که احتیاجات نسل حاضر را بدون لطمه زدن به توانایی نسل‌های آتی در تأمین نمودن نیازهای خود برآورده نماید» (جمعه پور، ۱۳۸۴: ۶۳). سازمان ملل متحد نیز توسعه پایدار را توسعه‌ای می‌داند که «از نظر اقتصادی پویا و پربازده، از نظر محیط‌زیست غیر مخرب، از نظر اجتماعی عادلانه و از نظر فناوری مطلوب و متناسب باشد» (صالحی شانجانی، ۱۳۸۴: ۶۶) در توسعه پایدار اصطلاح توسعه، معطوف به ارتقای سطح و کیفیت زندگی افراد و بهبود رفاه جامعه است و پایداری آن اشاره به استمرار این فرایند در طول نسل‌های بشر دارد. توسعه پایدار، به‌جای تمرکز بر جنبه اقتصادی و کمی توسعه، فلسفه‌ای از ابعاد اجتماعی و زیست‌محیطی را با بعد اقتصادی طراحی می‌کند. در حقیقت، کارکرد هم‌زمان این سه جنبه، تحقق جمعی اهداف ایجاد رفاه، معیشت، ریشه‌کنی فقر و برخورداری همگان از زندگی مطلوب و نیز افزایش دامنه بهره‌گیری نسل‌های آینده از منابع طبیعی را دنبال می‌کند.

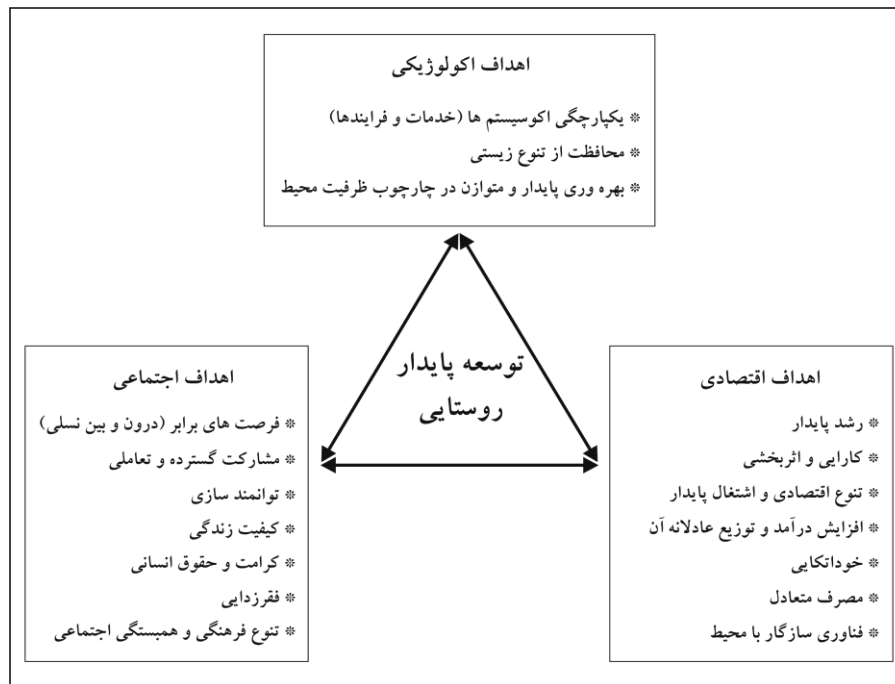

شکل ۱. توسعه پایدار از دید OECD

برگرفته از: ۱۳۸۴: ۶۲

در واقع در توسعه پایدار سه دسته هدف (اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی) و بر مبنای آن‌ها سه محیط و سه بعد اصلی وجود دارد که عبارت‌اند از: ۱- محیط اقتصادی ۲- محیط اجتماعی ۳- محیط طبیعی و ابعاد: اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی. به همین دلیل در غالب مستندات، توسعه پایدار را بر مبنای همین سه هدف تعریف و ترسیم می‌کنند. به‌عنوان مثال سازمان همکاری‌های اقتصادی ۱ با تأکید بر این سه دسته هدف، شمای توسعه پایدار به‌صورت شکل زیر ترسیم می‌کند (زاهدی، ۱۳۸۴: ۶۲). بدیهی است الگوهای توسعه‌ای که نتوانند رابطه‌ای متعادل بین ابعاد مختلف توسعه پایدار برقرار نمایند، نمی‌توانند اهداف آرمانی توسعه یعنی انسانی بودن و پایداری را به همراه داشته باشند.

توسعه پایدار؛ نقطه توازن و تعادل در جهت تحقق اهداف توسعه در هر یک از ابعاد طبیعی، اجتماعی و اقتصادی است. امری که در چارچوب الگوهای گذشته، به تعارض میان هر یک از ابعاد توسعه انجامیده است، هرچند جهت نیل به توسعه پایدار رو ستایی برحسب مقتضیات جوامع رو ستایی، اهمیت و وجوه کمی - کیفی متفاوتی برای اهداف آن در نظر گرفته شده لیکن می‌توان مبنای مشترکی را نیز به تصویر کشید: (مؤسسه توسعه روستایی ایران، ۱۳۸۱: ۶۰). (شکل ۲).

شکل ۲. اهداف توسعه پایدار روستایی

برگرفته از: مؤسسه توسعه روستایی ایران، ۱۳۸۱: ۶۰

پیشینه تحقیق

رابطه بین پایداری جمعیت روستایی و توسعه پایدار روستایی موضوعی پیچیده و چندوجهی است که توجه محققان جهانی را به خود جلب کرده است. درک پویایی مناطق روستایی، به‌ویژه در زمینه چالش‌هایی مانند پیری جمعیت، مهاجرت و تأثیر عوامل اجتماعی، برای ارتقای توسعه پایدار بسیار مهم است. مطالعات متعددی جنبه‌های مختلف مرتبط با این موضوع را روشن کرده است. ژانگ^۲ و همکاران در مطالعه خود اهمیت امنیت اجتماعی و نگرش‌های اجتماعی را در تأثیرگذاری بر مهاجرت از روستا به شهر برجسته کرد (ژانگ و همکاران، ۲۰۲۲). به‌طور مشابه، شن^۳ و همکاران در مطالعه خود رابطه مثبت بین پیری جمعیت روستایی و بهره‌وری نیروی کار کشاورزی در چین را بررسی کرد و نشان داد که چگونه پیری می‌تواند توسعه و بهره‌وری کشاورزی را تحریک

۱. OECD: Organization for Economic Co- Operation and Development.

۲. Zhang

۳. Shen

کند (شن و همکاران، ۲۰۲۳). علاوه بر این، لیو^۱ و همکاران در مطالعه خود چگونگی تأثیر پیری جمعیت روستایی بر رفتار تولید سالم کشاورزان را بررسی و نشان داد پیچیدگی این رابطه را می‌توان از طریق عوامل واسطه‌ای مختلف نشان داد (لیو و همکاران، ۲۰۲۱). همچنین کرچیچ^۲ و همکاران اهمیت گردشگری روستایی را در تقویت پایداری مناطق روستایی بررسی کرد و نشان داد که چگونه فعالیت‌های اقتصادی و انسجام جامعه برای توسعه روستایی حیاتی است (کرچیچ و همکاران، ۲۰۲۱).

دسته‌های دیگر از مطالعات به درک رابطه پیچیده بین پویایی جمعیت و توسعه پایدار روستایی می‌پردازند و بینش‌های ارزشمندی را برای سیاست‌گذاران و ذی‌نفعان ارائه می‌کند که هدف آن تقویت توسعه متوازن در روستاهای جمعیتی پایدار و ناپایدار است. این مطالعات شامل: مطالعه لیو^۳ و همکاران است که یک مطالعه در مقیاس خرد در مورد از دست دادن جمعیت روستایی در یک منطقه تپه‌ای انجام داد و بر اهمیت عوامل جامعی مانند شرایط طبیعی، پویایی اجتماعی و متغیرهای اقتصادی تأکید کرد. یافته‌های آن‌ها نشان داد که از دست دادن جمعیت بین روستاها به‌طور قابل‌توجهی متفاوت است، که این مسئله ماهیت نامتعادل توزیع جمعیت در مناطق روستایی را برجسته می‌کند. علاوه بر این، این مطالعه عوامل کلیدی مانند فاصله از شهرستان، ارتفاع و شاخص‌های اقتصادی مؤثر بر از دست دادن جمعیت روستایی را شناسایی کرد و بینش‌های ارزشمندی را برای برنامه‌ریزی و استراتژی‌های توسعه روستایی ارائه کرد (لیو و همکاران، ۲۰۲۲). به‌طور مشابه، کوکو^۴ در مطالعه خود زمینه پویایی جمعیت روستایی در توسعه منطقه‌ای رومانی را بررسی کرد و تأثیر رشد شتابان شهری را بر الگوهای مهاجرت روستایی نشان داد. ناهمگونی در توسعه روستاها و نابرابری بین مناطق از نظر تمرکز جمعیت، چالش‌های پیش روی روستاهای توسعه‌نیافته را نشان می‌دهد، بنابراین بر نیاز به استراتژی‌های توسعه منطقه‌ای متوازن تأکید می‌کند. علاوه بر این، مطالعه زونگ^۵ و همکاران در شهرستان کینان چین رابطه بین کارایی زیست‌محیطی کشاورزی و خروج جمعیت روستایی را مورد بررسی قرار داد و تأثیر قابل توجه تغییرات جمعیتی را بر شیوه‌های کشاورزی برجسته کرد. یافته‌های این مطالعه بر نیاز به رویکردهای توسعه پایدار برای افزایش کارایی زیست‌محیطی در مناطق روستایی که خروج جمعیت را تجربه می‌کنند، تأکید کرد (زونگ و همکاران، ۲۰۲۳). همچنین لویز و پاستور^۶ در مطالعه خود نشان دادند ناپایداری روستاهای فلات شمالی اسپانیا حاکی از آن است که نیروی کار کشته و فعال بخش کشاورزی به علت کمبود شغل و درآمد در روستا برای دستیابی به فرصت‌های شغلی و استخدام در بخش‌های خدماتی و صنعتی در شهرها، روستای خود را ترک کرده، راهی شهرها می‌شوند و به همین علت، مناطق روستایی با تأثیرپذیری از پیری و کاهش جمعیت فعال، با ناپایداری روبه‌رو شده است. بررسی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد اگر چه مطالعات زیادی بر عوامل مختلف مؤثر بر پویایی جمعیت روستایی و تأثیر آن بر پایداری انجام شده است اما مقایسه سطوح توسعه در دو گروه از روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

روش تحقیق

روش تحقیق توصیفی-تحلیلی با رویکرد مقایسه‌ای است. با توجه به اینکه در پژوهش‌های مقایسه‌ای باید دو گروه مورد مقایسه قرار گیرد (طالبیان، ۱۳۸۸: ۲۶) جامعه آماری مورد مطالعه به دو گروه پایدار و ناپایدار جمعیتی جهت مقایسه تفکیک گردید. بر اساس تعریف گیلمن «پایداری» به توانایی سیستم برای تداوم کارکرد در آینده نامحدود اطلاق می‌گردد، بدون اینکه به ضعف کشیده شود (Gilman, 1996: 1) یعنی تداوم هر وضعیت که به بهبود یا حفظ وضعیت موجود منتهی شود، پایدار و در غیر این صورت ناپایدار است. بنابراین وقتی یک مکان از نظر تعداد جمعیت وضعیتی داشته باشد که در صورت تداوم به وضعیتی نامناسب‌تر از وضع قبلی برسد، ناپایدار و بالعکس آن پایدار تلقی می‌گردد.

1. Liu

2. Ćurčić

3. Liu

4. Cucu

5. Zong

6. Lopez & Pastor

به منظور تفکیک سکونتگاه‌های روستایی شهرستان به دو گروه پایدار و ناپایدار، «تحولات جمعیتی» می‌تواند راهگشا باشد، چنانچه می‌دانیم «تحول موضوعی نسبی است و به ساده‌ترین شکل خود با ملاحظه دو وضعیت در دو برهه زمانی متفاوت قابل درک است» (سعیدی، ۱۳۸۱: ۱۸۸) در این خصوص می‌توان با معیارهای مختلف روند تحولات جمعیتی را بررسی و تقسیم‌بندی‌های متفاوتی ارائه داد، که در این قسمت ضابطه تعیین پایداری/ناپایداری جمعیتی سکونتگاه‌های روستایی شهرستان مشهد و طبقه‌شاندیز را «موازنه جمعیتی ۳۰ ساله» قرار داده و تلاش‌مان بر این بود که ضمن انعکاس واقعیت به قدر کافی جامع باشد. پس از تقسیم روستاها به دو گروه پایدار و ناپایدار جمعیتی نمونه‌گیری به عمل آمد. به منظور افزایش کارایی نمونه، قبل از برآورد و انتخاب اعضای نمونه، لازم آمد، تعدادی از آبادی‌های شهرستان مشهد و طبقه‌شاندیز حذف گردند. به لحاظ اینکه محدوده مطالعاتی تحقیق مربوط به روستاهای خارج از محدوده قانونی و حریم مادر شهر مشهد است روستاهای این محدوده حذف گردید. همچنین مکان‌هایی که در سال ۱۳۹۵ به شکل گاوداری، موتور چاه آب، ایستگاه راه‌آهن، چاه عمیق، شهرک صنعتی، مرغداری، مزرعه و ... ادامه حیات داده‌اند و اصولاً روستا نبوده و ماهیت وجودی آن‌ها بر فعالیت اقتصادی گروهی اندک استوار است، حذف گردیدند. نهایتاً پس از حذف سه گروه روستا (جدول ۱)، تعداد ۲۷۸ سکونتگاه روستایی باقی ماند، جهت تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران^۱ (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۱۴۰) استفاده شد، بر این اساس حجم آبادی‌های نمونه با ضریب اطمینان در سطح ۹۵٪ و تقریب در برآورد پارامتر جامعه، ۰/۱۴ تعداد ۴۱ آبادی تعیین گردید.

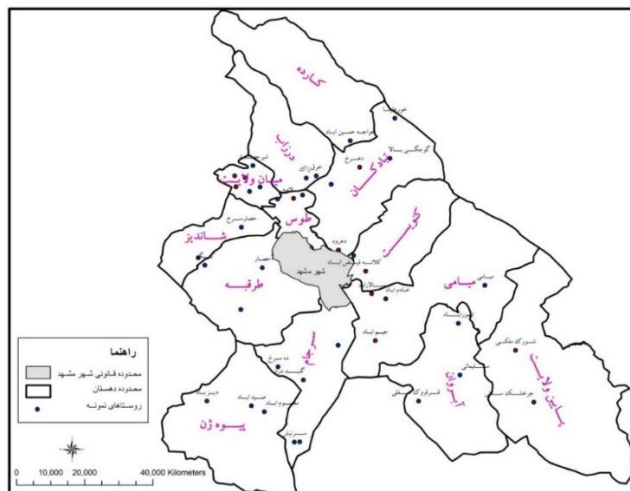
$$n = \frac{\frac{(1/96)^2 \times 0/25}{(0/14)^2}}{1 + \frac{1}{278} \left(\frac{(1/96)^2 \times 0/5 \times 0/5}{(0/14)^2} - 1 \right)} \approx 41$$

پس از تعیین حجم روستاهای نمونه، از آنجاکه روستاهای شهرستان به لحاظ تعداد جمعیت و وضع جغرافیایی تفاوت‌های زیادی با یکدیگر داشتند، جهت تضمین معرف بودن نمونه و تقلیل خطای نمونه‌گیری، روستاها به سه طبقه جمعیتی: کوچک (کمتر از ۵۰۰ نفر)، متوسط (۱۵۰۰-۵۰۰ نفر) و بزرگ (بیش از ۱۵۰۰ نفر) تقسیم گردید، سپس تعداد روستاهای نمونه در هر طبقه به کمک قاعده تسهیم به نسبت تعیین و روستاهای نمونه تحقیق به روش تصادفی انتخاب شد (شکل ۱). همچنین در سال ۱۳۹۵ تعداد ۱۰۳۰۹ خانوار در آبادی‌های نمونه (۴۱ آبادی) ساکن بوده‌اند. جهت تعیین حجم خانوارهای نمونه از فرمول کوکران با ضریب اطمینان در سطح ۹۵٪ و تقریب در برآورد پارامتر جامعه ۰,۰۵ استفاده گردید، بر این اساس حجم خانوارهای نمونه مطابق فرمول زیر ۳۷۰ خانوار تعیین گردید.

$$n = \frac{\frac{(1/96)^2 \times 0/5 \times 0/5}{(0/05)^2}}{1 + \frac{1}{10309} \left(\frac{(1/96)^2 \times 0/5 \times 0/5}{(0/05)^2} - 1 \right)} = \frac{384/1}{1/037} \approx 370$$

1. Cochran

شکل ۳. روستاهای نمونه و محدوده مورد مطالعه در شهرستان مشهد و طبقه شاندیز

با توجه به تعداد محدود خانوارهای نمونه در برخی روستاها، جهت جلوگیری از دشواری‌های احتمالی در تحلیل نهایی، بر اساس فرمول تصحیح حجم جامعه محدود، تعداد نمونه مورد بررسی در روستاهای مورد نظر اصلاح گردید و در نهایت حجم پرسشنامه خانوار به ۳۸۰ مورد افزایش یافت. این تعداد خانوار در طبقات مختلف جمعیتی بر اساس روش تسهیم به نسبت توزیع و به صورت تصادفی در هر طبقه تعیین گردید. تعداد نمونه در هر روستا در جدول ۱۳ آورده شده است (فرمول تصحیح حجم جامعه):

$$n = \frac{n_0}{1 + \frac{n_0}{N}}$$

در پژوهش حاضر پایداری جمعیت متغیر وابسته و ابعاد اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی توسعه متغیر مستقل در نظر گرفته شده است. از آنجاکه مفهوم توسعه بسیار کلی و وسیع است، در قالب «سازه» مورد مطالعه قرار می‌گیرد و می‌بایست بر پایه ابعاد مختلف تعریف عملیاتی گردد. همان‌گونه که در پیشینه تحقیق اشاره شد، توسعه مقوله‌ای چندبعدی است که تو سط اثرات متقابل پیچیده، بین این ابعاد که به طرز نابرابر در نواحی گوناگون توزیع شده است، تحت تأثیر قرار می‌گیرد. بر این اساس جنبه‌های مختلفی برای توسعه به‌طور اعم و توسعه پایدار روستایی به‌طور اخص مطرح شده‌اند که عمدتاً شامل سه جنبه اجتماعی- فرهنگی، اقتصادی- فنی و زیست‌محیطی می‌باشد (Pearce, 2006: 1) (جدول ۱).

جدول ۱. معیارهای توسعه پایدار روستایی در تحقیقات مختلف.

ابعاد	معیارهای توسعه پایدار روستایی
اقتصادی	صرفه اقتصادی فعالیت‌های کشاورزی، بهبود کمیت و کیفیت تولیدات، بهبود وضعیت بازار رسانی از جمله کاهش واسطه‌ها، توجه به تقاضاهای بین‌المللی، کاشت و پرورش ارقام محلی (Segnestam, 2002; Stringer, 1998)
اجتماعی	کاهش نرخ مهاجرت روستا- شهر، بهبود وضعیت درآمد، اقتصاد، سلامتی، تغذیه، مسکن و اشتغال افراد به‌ویژه جوانان، دسترسی به امکانات رفاهی و تفریحی، کاهش بزهکاری، جرم و جنایت، تأمین اجتماعی به‌ویژه در زمینه‌های بیکاری، سلامت و بازنشستگی، بهبود ویژگی‌های روانی از قبیل اضطراب، استرس، ترس، انگیزه پیشرفت و (Segnestam, 2002; Meyer, 2000)
زیست‌محیطی	به‌کارگیری روش‌های تلفیقی مبارزه با آفات، بیماری‌ها و علف‌های هرز، تنوع فعالیت‌های کشاورزی، رعایت بهترین زمان مبارزه شیمیایی، کاهش میزان مصرف کود و سم، استفاده از روش‌های کنترل زراعی و بیولوژیک در مبارزه با آفات، بیماری‌ها و علف‌های هرز، رعایت زمان مناسب برداشت، پایداری فعالیت‌های پس از برداشت، از جمله انبارداری و ذخیره‌سازی (Stringer, 1998; Newely & Treverrow, 2006; Rolling & Jiggings, 1995)

برگرفته از: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

در ادامه طیف وسیعی از متغیرهایی که ارائه‌دهنده ابعاد سه‌گانه توسعه است- که هر یک به‌نوبه خود تو سط تعدادی شاخص تعریف می‌گردد- ارائه می‌گردد. همان‌گونه که در جدول ۲ مشاهده می‌گردد تعداد ۶۱ شاخص عمدتاً عینی در سه بعد اقتصادی،

اجتماعی و زیست‌محیطی مورد بررسی قرار گرفت. مقیاس سنجش متغیرها عمدتاً رتبه‌ای و نسبی می‌باشد که پس از استانداردسازی در پژوهش مورداستفاده قرار گرفت.

جدول ۲. عمده‌ترین ابعاد و شاخص‌های مؤثر بر توسعه روستا.

مقیاس سنجش	تعداد شاخص	تعریف/شاخص	متغیر	ابعاد توسعه
نسبی	۴	نرخ اشتغال، نسبت شاغلین، نرخ اشتغال زنان، درصد اشتغال جوانان	اشتغال	اقتصادی
رتبه‌ای	۲	بهبود وضعیت درآمد، تنوع منابع درآمدی	درآمد	
رتبه‌ای	۲	صرفه اقتصادی فعالیت‌های کشاورزی، بهبود کمیت و کیفیت تولیدات	تولیدات کشاورزی	
نسبی	۳	خانوارهای دریافت‌کننده وام خوداشتغالی و وام مسکن، خانوارهای بیمه‌کننده محصولات کشاورزی	تسهیلات اعتباری و حمایت‌های مالی	
رتبه‌ای	۲	بهبود وضعیت بازار رسانی (کاهش واسطه‌ها، برخورداری از امکانات حمل‌ونقل محصول)	بازار فروش	
نسبی	۳	سطح برخورداری از امکانات زیرساختی (گاز، تلفن، مخابرات)	امکانات زیرساختی	
نسبی	۲	سرانه سطح زیربنا، کیفیت مسکن بر اساس مصالح به‌کاررفته	مسکن	
رتبه‌ای	۳	وضعیت سلامتی جسمی، تغذیه، اضطراب و استرس	سلامت و تغذیه	
نسبی	۶	سطح برخورداری از ۱۱ خدمت بهداشتی مرکز بهداشت، خانه بهداشت و ...	خدمات بهداشتی	
نسبی	۳	سطح برخورداری از ۶ خدمت آموزشی، نرخ باسوادی، نرخ باسوادی زنان	تحصیلات و مهارت	
رتبه‌ای	۹	انتخاب یکی از ۹ گویه که هریک سطوحی از نگرش به شهر را بر روی طیفی ۵ قسمتی موردسنجش قرار می‌دهد.	نگرش روستائیان به شهر	اجتماعی
نسبی	۶	سطح برخورداری از ۶ خدمت ارتباطی (اینترنت، روزنامه و مجله، شبکه‌های رادیویی و تلویزیونی، وسیله نقلیه عمومی و ...)	امکانات ارتباطی	
نسبی	۳	سطح برخورداری از مراکز تفریحی موردنیاز جوانان (کتابخانه، با شگاه ورزشی، پارک)	امکانات رفاهی و تفریحی	
نسبی	۴	سطح برخورداری از شورای اسلامی، مرکز خدمات جهاد، شرکت تعاونی و دهیاری	خدمات اداری	
رتبه‌ای	۲	کاهش بزهکاری، جرم و جنایت	امنیت	زیست‌محیطی
رتبه‌ای	۲	تناسب منابع آبی موجود با نیاز کشاورزی، استفاده از سیستم آبیاری مکانیزه	منابع آب	
نسبی	۲	معکوس طول راه تا شهر مشهد و کیفیت راه دسترسی	دسترسی و فاصله	
نسبی	۳	تنوع در نظام زراعی (تعداد کشته‌های متنوع، تنوع در نوع دام، فعالیت‌های زنبورداری، پرورش قارچ و ...)	تنوع فعالیت‌های کشاورزی	
رتبه‌ای	۲	کاهش میزان مصرف کود و سموم شیمیایی، مبارزه بیولوژیک با علف‌های هرز، آفات و بیماری‌ها	مصرف سموم و کود	

برگرفته از: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

جهت احراز روایی محتوایی پرسشنامه، از دیدگاه اساتید و صاحب‌نظران رشته جغرافیا و علوم اجتماعی، بهره گرفته شده است. بدین منظور پس از تهیه و تنظیم پرسشنامه با توجه به اظهار نظر آن‌ها، نسبت به رفع ایرادات پرسشنامه اقدام شده است. همچنین به منظور احراز پایایی سوالات متعدد تحقیق از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است. آلفای کرونباخ اولیه، پس از حذف سه گویه در بعد توسعه اجتماعی ۰/۵۵، در بعد توسعه اقتصادی ۰/۶۷ و در بعد توسعه زیست‌محیطی ۰/۶۲ به دست آمد با توجه به برآیند به‌دست‌آمده ضرایب آلفای کرونباخ، می‌توان گفت که دقت لازم برای احراز پایایی پرسشنامه به کار گرفته شده و گویه‌های طراحی شده برای سنجش متغیرها با یکدیگر همبستگی درونی دارند.

یافته‌ها

الف- یافته‌های توصیفی: همان‌گونه که می‌دانیم در زمینه مهاجرت، خصوصاً مهاجرت روستائیان آمار دقیقی در دست نمی‌باشد، به همین دلیل، جهت محاسبه آن از روش غیرمستقیم استفاده می‌گردد، در تحقیق حاضر بدین منظور از موازنه ۳۰ ساله جمعیتی نقاط روستایی شهرستان طی دوره ۹۵-۱۳۶۵ استفاده گردید. جدول ۳ وضعیت مهاجرتی روستاهای شهرستان مشهد و طبقه‌بندی را در پنج گروه مهاجر فرست شدید با ۴۷/۹٪، مهاجر فرست با ۲۲/۳٪، روستاهای دارای ثبات جمعیتی با ۸٪، روستاهای مهاجرپذیر با ۱۱/۹٪، و روستاهای مهاجرپذیر شدید با ۹/۹٪ را نشان می‌دهد.

جدول ۳. وضعیت مهاجرتی روستاهای مورد مطالعه در سطح شهرستان مشهد و طبقه‌بندی.

وضعیت مهاجرتی	درصد موازنه ۳۰ ساله جمعیتی*	تعداد روستا	درصد
فرست شدید	کمتر از ۲۵-	۱۹۸	۴۷/۹
فرست	۵- تا ۲۵-	۹۲	۲۲/۳
ثبات	۵- تا ۵+	۳۳	۸
پذیر	۵+ تا ۳۰+	۴۹	۱۱/۹
پذیر شدید	بیشتر از ۳۰+	۴۱	۹/۹
جمع		۴۱۳	۱۰۰

برگرفته از: محاسبه و استخراج بر اساس: سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵ * شاهی اردبیلی، ۱۳۸۶: ۱۳۸.

با توجه به اینکه در پژوهش حاضر لازم است دو گروه مورد مقایسه قرار گیرد، جامعه آماری بر اساس موازنه به دو گروه روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی تفکیک شد. بر این اساس از مجموع ۴۱۳ سکونتگاه روستایی خارج از حریم مادر شهر مشهد ۲۶٪ سکونتگاه‌های روستایی شهرستان مشهد و طبقه شان‌دیز با موازنه مثبت مهاجرتی، مهاجرپذیر (پایدار) و ۷۴٪ سکونتگاه‌ها با موازنه منفی مهاجرتی، مهاجر فرست (ناپایدار) می‌باشند. (جدول ۴).

جدول ۴. وضعیت مهاجرتی روستاهای مورد مطالعه در سطح شهرستان مشهد و طبقه شان‌دیز

وضعیت مهاجرتی	تعداد	درصد
موازنه مثبت جمعیتی	۱۰۷	۲۵/۹
موازنه منفی جمعیتی	۳۰۶	۷۴/۱
جمع	۴۱۳	۱۰۰

برگرفته از: محاسبه و استخراج بر اساس: سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵.

موازنه مهاجرتی ۳۰ ساله ۴۱۳ روستا در شهرستان مشهد و طبقه شان‌دیز بیانگر تخلیه جمعیتی ۳۰۶ روستا معادل ۷۴ درصد روستاهای شهرستان است. متأسفانه طی سال‌های اخیر روند تخلیه آبادی‌های شهرستان مشهد و طبقه شان‌دیز به دلیل تشدید ناپایداری‌های زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی سرعت گرفته است، به طوری که طی سال‌های ۱۳۸۵-۹۵ آبادی‌های خالی از سکنه شهرستان از ۲۸٪ درصد به ۳۲٪ افزایش یافته و آبادی‌های دارای سکنه از ۷۲٪ به ۶۸٪ کاهش یافته است. لذا وضعیت موجود در سطح شهرستان مشهد و طبقه شان‌دیز، بیانگر تخلیه شدید جمعیتی نواحی روستایی کم‌توان (عموماً سکونتگاه‌های روستایی کمتر از ۱۰۰ نفر یا ۲۰ خانوار) و ناپایداری شدید این سکونتگاه‌ها طی دهه‌های اخیر است، چاره‌جویی جهت رفع این معضل امری است ضروری. بدیهی است هزینه‌ای که برای بقا این روستاها پرداخت می‌شود (با توجه به سایر مسائل جنبی که از نگهداری و استقرار روستائیان در زادگاه‌های خود حاصل می‌شود) به مراتب کمتر از هزینه‌ای خواهد بود که برای جلوگیری از عواقب زیست‌محیطی آن باید پرداخت گردد.

جدول ۶ و نمودار ۱ توزیع جمعیت روستایی شهرستان مشهد و طبقه شان‌دیز را برحسب طبقات جمعیتی نشان می‌دهد. بر اساس جدول ۶٪ روستاهای شهرستان کمتر از ۵۰۰ نفر جمعیت دارند، این تعداد ۱۲٪ از کل جمعیت روستایی شهرستان را شامل می‌شوند (هسته‌های جمعیتی کم‌توان در حال تخلیه و پراکنده و ایزوله در سطح شهرستان). از طرفی ۶/۷٪ روستاهای شهرستان مشهد و طبقه شان‌دیز بیش از ۲۵۰۰ نفر جمعیت دارند که ۵۲٪ از کل جمعیت روستایی شهرستان را شامل می‌گردند. بررسی‌ها نشان می‌دهد که عمده این روستاها مهاجرپذیر بوده و در فاصله ۱۰ کیلومتری مادر شهر مشهد قرار گرفته‌اند، به جرئت می‌توان گفت که عملکرد مستقل آن‌ها جاذب جمعیت نبوده، بلکه به دلیل استقرار در حوزه نفوذ مستقیم مادر شهر مشهد (به‌عنوان سکوی پرتاب به مشهد) جاذب جمعیت می‌باشند.

همچنین ۱۱ سکونتگاه روستایی در سطح شهرستان بیش از ۵۰۰۰ نفر جمعیت دارند، که حدود ۳۸٪ جمعیت روستایی شهرستان را شامل می‌شوند (هسته‌های جمعیتی پرتوان با رشد انفجاری). این روستاها که در حال حاضر عمدتاً شکل و فرم شهرک را به خود گرفته‌اند شامل: قلعه خیابان، طوق، مشهد قلی، نوده، شهر دانش، گرجی سفلی، قلعه نو عوارض، سیس آباد، دهرود، دو ست آباد و حسین‌آباد قرقی^۱ می‌شوند که اغلب در محدوده ۱۰ کیلومتری مادر شهر مشهد با رشد بی‌رویه، در آینده‌ای نه‌چندان دور با مادر شهر مشهد ادغام خواهند شد. در مجموع وضعیت موجود بیانگر عدم تعادل فضایی در سطح شهرستان و تخلیه شدید جمعیتی نواحی کم‌توان به سوی نواحی پرتوان می‌باشد.

جدول ۵. توزیع جمعیت روستایی شهرستان مشهد و طبقه‌بندی برحسب طبقات جمعیتی، ۱۳۹۵

طبقات جمعیتی		جمعیت به نفر				
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۱/۳	۵۲۶۷	۲۳/۴	۲۳/۴	۱۰۲	۱۰۲	کمتر از ۱۰۰ نفر
۱۰/۸	۴۴۷۵۷	۶۱/۹	۳۸/۵	۱۶۸	۱۶۸	۱۰۰-۴۹۹ نفر
۲۱/۲	۸۸۳۰۹	۸۵/۸	۲۳/۹	۱۰۴	۱۰۴	۵۰۰-۱۴۹۹ نفر
۱۴/۸	۶۱۴۵۰	۹۳/۳	۷/۶	۳۳	۳۳	۱۵۰۰-۲۴۹۹ نفر
۱۴/۲	۵۹۳۰۹	۹۷/۵	۴/۱	۱۸	۱۸	۲۵۰۰-۴۹۹۹ نفر
۳۷/۸	۱۵۷۲۲۳	۱۰۰	۲/۵	۱۱	۱۱	بیشتر از ۵۰۰۰ نفر
۱۰۰	۴۱۶۳۱۵	-	۱۰۰	۴۳۶	۴۳۶	جمع

محاسبه و استخراج بر اساس: سرشماری عمومی نفوس و مسکن.

پس از شرح وضعیت مهاجرتی روستاهای شهرستان به بررسی ویژگی‌های جمعیتی روستاهای نمونه تحقیق مطابق جدول ۸ می‌پردازیم. در جدول ۶ میانگین جمعیت روستاهای نمونه به تفکیک دو گروه از روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی از سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۵ آورده شده است.

جدول ۶. تغییرات میانگین جمعیت روستاهای نمونه به تفکیک پایدار و ناپایدار جمعیتی (۹۵-۱۳۵۵)

موازنه ۳۰ ساله جمعیتی به درصد	جمعیت ۱۳۹۵	جمعیت ۱۳۸۵	جمعیت ۱۳۷۵	جمعیت ۱۳۶۵	جمعیت ۱۳۵۵	پایدار/ناپایدار
-۴۲/۷	۹۱۵	۶۶۱	۷۱۲	۷۸۹	۶۶۲	میانگین
-۱۵۶/۷	۱۸۰	۱۱۹	۱۲۰	۱۲۲	۲۲	حداقل
-۲/۱	۳۰۰۰	۲۱۷۱	۱۸۴۳	۲۸۵۳	۲۸۴۹	حداکثر
۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	تعداد روستا
۲۴/۸	۴۴۴۳	۱۶۵۳	۱۱۷۸	۸۵۳	۴۴۴	میانگین
-۰/۸	۱۸۰	۱۳۳	۱۳۸	۱۵	۱۰	حداقل
۸۳/۳	۴۰۰۰۰	۷۰۶۲	۴۳۶۳	۳۴۹۳	۲۰۲۶	حداکثر
۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	تعداد روستا

برگرفته از: سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۵۵

بر اساس جدول شماره ۶ معلوم می‌گردد که:

- در سال ۱۳۵۵ میانگین جمعیت در روستاهای ناپایدار (۶۶۲ نفر) نسبت به روستاهای پایدار (۴۴۴ نفر) بالاتر است، این مسئله حاکی از پایداری روستاهای ناپایدار نمونه این پژوهش در دهه ۵۵ می‌باشد. زیرا نتایج حاصل از اصلاحات ارضی در فضاهای روستایی در بعد از دهه ۵۵ دیده می‌شود.

۱. لازم به ذکر است که به استثنای روستاهای دهرود، گرجی سفلی و حسین‌آباد قرقی مابقی این روستاها در داخل محدوده و حریم شهری مادر شهر مشهد واقع هستند. (مهندسین مشاور فرهنگ، ۱۳۸۶) و تعدادی هم بعد از سرشماری ۱۳۸۵ در شهر مشهد ادغام شدند مانند قلعه خیابان.

- در دهه ۶۵ این روند معکوس می‌گردد و میانگین جمعیت روستایی در روستاهای ناپایدار به ۷۸۹ نفر و در روستاهای پایدار به ۸۵۳ نفر می‌رسد که بیانگر آغاز مهاجرت روستائیان در شهرستان مشهد از نواحی کم‌توان به نواحی پرتوان روستایی از دهه ۶۵ به بعد می‌باشد.
  - در دهه ۷۵ میانگین جمعیت روستایی روستاهای ناپایدار جمعیتی ۷۱۲ نفر می‌باشد که نسبت به میانگین جمعیت در دهه ۶۵ (۷۸۹ نفر)، کاهش نشان می‌دهد، این رقم در روستاهای پایدار جمعیتی به ۱۱۷۸ نفر می‌رسد که نسبت به دهه قبل (۸۵۳ نفر)، افزایش نسبتاً زیادی را نشان می‌دهد و بیانگر تشدید مهاجرت در دهه ۷۵ از روستاهای ناپایدار جمعیتی به روستاهای پایدار جمعیتی می‌باشد.
  - در دهه ۸۵ میانگین جمعیت روستایی در روستاهای ناپایدار نسبت به دهه ۷۵ همچنان کاهش می‌یابد تا جایی که از ۷۱۲ نفر به ۶۶۱ نفر می‌رسد. این روند در بین روستاهای پایدار جمعیتی برعکس بوده، به طوری که میانگین جمعیت در روستاهای پایدار از ۱۱۷۸ نفر به ۱۶۵۳ نفر افزایش می‌یابد.
  - این روند در سال ۱۳۹۵ ادامه دارد به طوری که میانگین جمعیت روستاهای پایدار از ۱۶۵۳ نفر در سال ۸۵ به ۴۴۴۳ نفر افزایش می‌یابد.
  - همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، میانگین درصد موازنه جمعیتی ۳۰ ساله در روستاهای ناپایدار بیانگر کاهش متوسط ۴۳ درصدی جمعیت روستاهای ناپایدار نسبت به میزان مورد انتظار در سال ۸۵ است و در روستاهای پایدار بیانگر افزایش متوسط ۲۵ درصدی جمعیت این روستاها نسبت به میزان مورد انتظار می‌باشد.
  - به‌منظور شناخت دقیق‌تر شرایط حاکم بر روستاهای نمونه تغییرات نرخ رشد جمعیت روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی طی ۵۰ سال اخیر را مورد بررسی قرار گرفت.
  - تداوم روند افزایشی میانگین نرخ رشد جمعیت طی ۵۰ سال در روستاهای پایدار، نسبت به روستاهای ناپایدار می‌باشد.
  - در دهه ۶۵-۵۵ میانگین نرخ رشد در هر دو گروه روستا افزایش چشمگیری دارد، این امر به دلیل مغفول ماندن سیاست‌های جمعیتی و تشویق به زادوولد بیشتر و هماهنگی آن با فرهنگ روستایی بوده است.
  - علی‌رغم بالا بودن میزان باروری و مولید در روستاهای ناپایدار طی ۵۰ سال، به علت مهاجرت‌های داخلی، نه تنها رشدی ایجاد نشده بلکه میانگین رشد جمعیت از ۰/۵ به ۰/۵- رسیده است.
  - میانگین رشد جمعیت طی ۵ دهه در روستاهای پایدار حدود دو برابر شده است. علت این امر علاوه بر بالا بودن باروری و مولید، عمدتاً در مهاجرپذیری این نواحی است.
- جدول زیر شاغلین بخش‌های سه‌گانه اقتصادی به تفکیک روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی را نشان می‌دهد، مطابق جدول سهم شاغلان بخش کشاورزی در روستاهای پایدار جمعیتی ۳۲ درصد و در روستاهای ناپایدار جمعیتی ۶۲/۲ درصد است. به نظر می‌رسد اتکاء اقتصاد روستایی به کشاورزی و عدم تنوع فرصت‌های شغلی در نگهداشت جمعیت در روستاهای ناپایدار تأثیر زیادی داشته است.

جدول ۷. توزیع شاغلین خانوارهای نمونه در بخش‌های سه‌گانه اقتصادی به تفکیک پایدار و ناپایدار

روستاهای پایدار جمعیتی		روستاهای ناپایدار جمعیتی		شاغلین در بخش‌های
تعداد	درصد	تعداد	درصد	
۴۰	۳۲	۱۵۰	۶۲/۲	کشاورز
۴	۳/۲	۴	۱/۷	صنعت
۸۱	۶۴/۸	۸۷	۳۶/۱	خدمات
۱۲۵	۱۰۰	۲۴۱	۱۰۰	جمع

برگرفته از: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

جدول زیر سطح تحصیلات سرپرستان خانوارهای نمونه را به تفکیک روستاهای پایدار و ناپایدار نشان می‌دهد. مطابق جدول در صد با سوادان در کلیه مقاطع مختلف تحصیلی در روستاهای پایدار بیشتر از روستاهای ناپایدار است. همان‌گونه که

ملاحظه می شود در روستاهای پایدار ۸/۹٪ افراد دارای تحصیلات دانشگاهی و در روستاهای ناپایدار تنها ۴/۹٪ افراد دارای تحصیلات دانشگاهی هستند.

جدول ۸. توزیع درصد سواد سرپرستان خانوارهای نمونه به تفکیک پایدار و ناپایدار جمعیتی ۱۳۹۵.

سطح روستاها	تعداد	درصد	سطح سواد	تعداد	درصد	سطح سواد	تعداد	درصد
بی سواد	۳۵	۲۵/۹	بی سواد	۸۱	۳۳/۱	ابتدایی	۵۷	۴۲/۲
راهنمایی	۲۱	۱۵/۶	راهنمایی	۳۴	۱۳/۹	دیپلمات	۱۰	۷/۴
دیپلمات	۱۰	۷/۴	دیپلمات	۹	۳/۷	بالا تر	۱۲	۸/۹
کل	۱۳۵	۱۰۰	کل	۲۴۵	۱۰۰			

برگرفته از: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

ب- یافته‌های استنباطی: در این تحقیق با توجه به اینکه متغیرهای مورد اندازه‌گیری عمدتاً در سطح سنجش نسبی قرار دارند و مقادیر پرت نیز در توزیع زیاد نیست از آزمون پارامتری T با نمونه‌های مستقل استفاده گردید. این آزمون به فرض نرمال بودن توزیع جامعه استوار است بدین منظور ابتدا لازم است نرمال بودن داده‌ها مورد بررسی قرار گیرد. با توجه به اینکه مقیاس داده‌ها نسبی است مناسب‌ترین روش برای بررسی نرمال بودن داده‌ها، ضریب چولگی و کشیدگی است. ضریب چولگی و کشیدگی در تمامی متغیرها به جز متغیر درجه توسعه یافتگی حاکی از وجود توزیع نرمال است. به همین دلیل برای مقایسه میانگین بین دو گروه در ابعاد سه‌گانه توسعه به جز سطح توسعه از آزمون t با نمونه‌های مستقل و برای متغیر سطح توسعه که توزیع داده‌ها از وضعیت نرمال تبعیت نمی‌کند از آزمون یومان- ویتنی استفاده گردید. جدول ۹ روستاهای نمونه و نمره موازنه جمعیتی، نمره سطح توسعه، نمره بعد اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی روستاهای مورد بررسی را به تفکیک نشان می‌دهد.

جدول ۹. روستاهای نمونه تحقیق در شهرستان مشهد و نمره متغیرهای مورد بررسی.

طبقات جمعیتی	بخش	دهستان	آبادی	موازنه ۳۰ ساله جمعیتی	نمره بعد اقتصادی	نمره بعد اجتماعی	نمره بعد طبیعی	نمره توسعه یافتگی
احمدآباد		پیوه ژن	معصوم آباد	-۷۹/۴	۱۰/۴	۲۱	۸	۳۹/۴
		سرجام	سرنیش	-۷۲/۱	۱۲/۵	۱۹/۷	۵/۸	۳۸
		سرجام	رباط خاکستری	-۲۷/۴	۱۱/۲	۱۵/۷	۹/۵	۳۶/۴
		سرجام	جنید دراز/گنبد دراز	-۲۸/۹	۱۴/۲	۱۸/۵	۷/۷	۴۰/۳
رضویه		طرقبه	ازغد	-۱۵۶/۷	۱۴/۴	۲۳/۳	۷/۷	۴۵/۴
		آبروان	تیمورآباد	-۷/۶	۱۲/۹	۲۱/۵	۱۰	۴۴/۴
		آبروان	قرقروک سفلی	-۲۴/۹	۱۲/۵	۲۳/۳	۷/۸	۴۳/۶
		پائین ولایت	جرخشک سفلی	-۲/۱	۱۱/۷	۱۹/۷	۷/۵	۳۸/۹
مرکزی		میامی	خادم آباد	-۱۱۱	۱۴/۳	۲۱/۷	۱۲/۳	۴۸/۳
		تبادکان	گوارشکی	-۹/۹	۱۴/۶	۱۵/۷	۱۱/۲	۴۱/۴
		تبادکان	ده سرخ	۷۷/۱	۱۰/۵	۱۹/۵	۶/۵	۳۶/۵
		طوس	شوراب	-۱۳/۴	۱۰/۲	۱۶/۳	۱۱	۳۷/۵
مرکزی		کارده	خواجه حسین آباد	-۶۴/۱	۱۱/۱	۱۵/۸	۷	۳۳/۹
		میان ولایت	توپدرخت	-۴۰/۲	۱۴/۱	۱۸/۲	۱۱/۲	۴۳/۴
		میان ولایت	ریحان	-۱۸/۷	۱۴/۳	۲۰	۱۱/۲	۴۵/۵
		میان ولایت	شاهین قلعه	-۱۳/۱	۱۵/۷	۱۷/۲	۱۱/۵	۴۴/۳

کمتر از ۵۰۰ نفر

طبقات جمعیتی	بخش	دهستان	آبادی	موازنه ۳۰ ساله جمعیتی	نمره بعد اقتصادی	نمره بعد اجتماعی	نمره بعد طبیعی	نمره توسعه یافتگی
۱۵۰۰ نفر	احمدآباد	میان ولایت	شیرحصار	۱۴/۶	۱۰/۵	۲۱	۱۰/۵	۴۲
		کنویست	شیرحصار	۳/۶	۱۴/۴	۲۱	۱۲/۳	۴۷/۷
		کنویست	کلاته فیض آباد	۱۱/۹	۱۳/۵	۱۳/۵	۱۲/۳	۳۹/۳
		درزآب	خرق	۱۳/۲	۱۱/۷	۱۵/۵	۱۰/۵	۳۷/۷
		سرجام	ده سرخ	-۶۲/۳	۱۱/۸	۲۱/۸	۶/۸	۴۰/۵
	طرقبه	سرجام	سرغایه	-۲۱/۲	۱۴/۶	۲۵/۸	۷/۸	۴۸/۲
		پیوه ژن	صیدآباد	۸۳/۳	۱۳/۹	۲۳	۷/۷	۴۴/۶
		شاندیز	حصارسرخ	-۱۲/۲	۱۳/۶	۲۳/۲	۹/۷	۴۶/۴
		طرقبه	کنگ	-۸۹/۲	۱۵/۵	۲۵/۲	۹/۳	۵۰
		آبروان	سلیمانی	-۱۵/۷	۱۳/۶	۲۱/۳	۱۱/۷	۴۶/۶
۱۵۰۰ نفر	رضویه	میامی	میامی	-۵۷/۵	۱۴/۹	۲۸/۵	۱۰/۷	۵۴/۱
		پائین ولایت	شورک ملکی	۱۰	۱۳/۹	۲۱/۳	۶	۴۱/۲
		تبادکان	خورعلیا	-۵۸/۸	۱۰/۸	۲۱	۶/۵	۳۸/۳
		تبادکان	گوچگی بالا	-۳۲/۱	۱۲/۴	۲۲/۲	۷	۴۱/۵
		طوس	محمدآبادیلخانی	-۶/۹	۱۵/۷	۱۷/۵	۱۲/۳	۴۵/۵
	مرکزی	میان ولایت	جلالی	۲۴/۴	۱۰/۲	۱۷/۸	۱۱/۳	۳۹/۴
		درزآب	زاک	-۱۲/۷	۱۵/۴	۲۱/۲	۱۱/۷	۴۸/۲
		طرقبه	حصار	-۷/۲	۱۵/۱	۲۵	۹/۷	۴۹/۷
		شاندیز	زشک	-۷۳/۵	۱۵/۴	۲۱/۲	۶/۳	۴۲/۹
		احمدآباد	پیوه ژن	-۰/۸	۱۸/۳	۲۷/۸	۱۲	۵۸/۱
رضویه	میامی	جیم آباد	۲/۷	۱۹/۵	۲۶/۸	۱۳/۳	۵۹/۷	
	میامی	سالارآباد	۱۰/۶	۱۸/۶	۲۱	۱۴	۵۳/۶	
	میان ولایت	ساغروان	۲۴	۱۸/۸	۲۳/۷	۱۱/۸	۵۴/۳	
	تبادکان	دهرود	۱۷/۴	۱۷/۸	۲۸/۳	۱۴	۶۰/۱	
	طوس	اسلامیه	۶۹/۹	۱۲/۲	۲۵/۲	۱۳	۵۰/۳	

برگرفته از: محاسبه و استخراج بر اساس: سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵ و نتایج حاصل از پرسشنامه

با توجه به اینکه متغیرهای مورد بررسی در ابعاد سه‌گانه عمدتاً در مقیاس نسبی اندازه‌گیری شده‌اند و نرمال بودن آن‌ها مورد تأیید قرار گرفت به منظور بررسی فرضیه دوم از آزمون t دو نمونه‌ای جهت مقایسه میانگین ابعاد توسعه بین دو گروه از روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی استفاده گردید.

جدول ۱۰. آزمون t دو نمونه‌ای بین روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی در ابعاد سه‌گانه توسعه

شاخص‌های زیست‌محیطی	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	خطای استاندارد میانگین	مقدار F	مقدار t	سطح معناداری
بعد اقتصادی	ناپایدار	۲۶	۱۳/۳۸	۱/۷۶	۰/۳۴۵	۱/۲۵۷	۰/۰۲۲
	پایدار	۱۵	۱۴/۵۴	۳/۳	۰/۸۵۲		
بعد اجتماعی	ناپایدار	۲۶	۲۰/۹۹	۳/۲	۰/۶۲۵	۲/۱۹۸	۰/۰۷۲
	پایدار	۱۵	۲۱/۴۱	۴/۵۳	۱/۱۷۰	۰/۳۵۱	
بعد زیست‌محیطی	ناپایدار	۲۶	۹/۱۴	۲/۰۶	۰/۴۰۴	۲/۶۹۷	۰/۰۰۱
	پایدار	۱۵	۱۱/۱	۲/۵۳	۰/۶۵	۰/۰۵۳	

بر اساس جدول ۱۰ در بعد اقتصادی روستاهای پایدار جمعیتی از شرایط مطلوب‌تری نسبت به روستاهای ناپایدار جمعیتی برخوردارند (میانگین ۱۴/۵۴ در مقابل ۱۳/۳۸ و Sig.<۰/۵). در بعد اجتماعی تفاوت میانگین بین روستاهای پایدار و ناپایدار

معنی‌دار نیست ($\text{Sig.} > 0/5$). در بعد زیست‌محیطی رو ستاهای پایدار جمعیتی از شرایط مطلوب‌تری نسبت به رو ستاهای ناپایدار جمعیتی برخوردارند (میانگین ۱۱/۱ در مقابل ۹/۱۴ و $\text{Sig.} < 0/5$). نتایج حاصل از آزمون مقایسه میانگین بین دو نمونه مستقل در ابعاد اقتصادی و زیست‌محیطی در بین روستاهای پایدار و ناپایدار نشان می‌دهد که میانگین نمره در روستاهای پایدار جمعیتی به‌طور معنی‌داری بیشتر از روستاهای ناپایدار جمعیتی است. جدول ۱۱ بنا بر هدف تحقیق مبنی بر مقایسه سطح توسعه در بین روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی آورده شده است. همان‌گونه که ذکر گردید با توجه به عدم نرمال بودن داده‌ها در متغیر درجه توسعه، به‌منظور مقایسه میانگین این متغیر در دو گروه روستای نمونه از آزمون یومان-ویتی^۱ استفاده گردید.

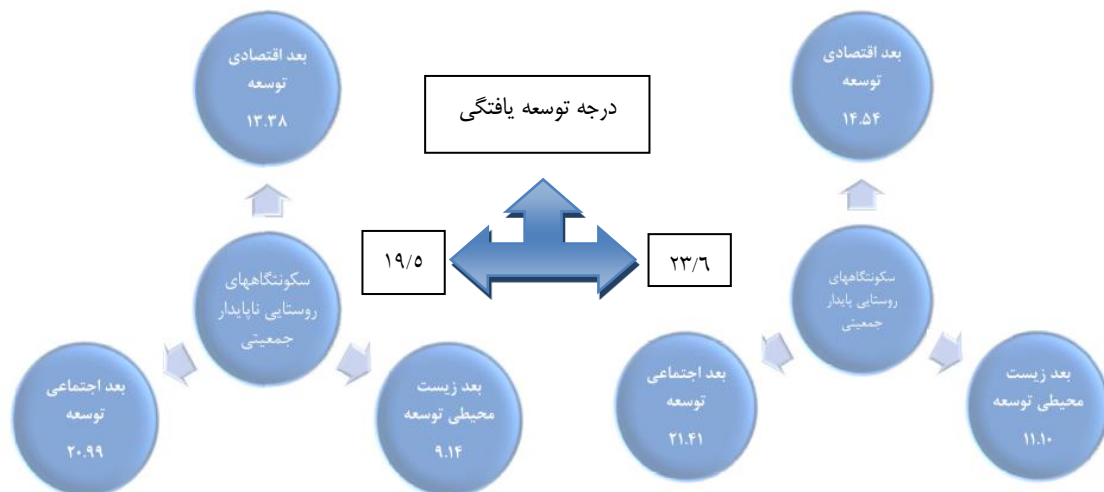
جدول ۱۱. آزمون یومان ویتی در روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی در مورد درجه توسعه‌یافتگی

نوع روستا	تعداد روستاهای نمونه	میانگین رتبه‌ها
روستاهای پایدار	۱۵	۲۳/۶
روستاهای ناپایدار	۲۶	۱۹/۵
مقدار z	-	-۱/۰۵
سطح معناداری (Sig. 2-tailed)	-	-/۰۲۹

برگرفته از: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

با توجه نتایج جدول ۱۲ تفاوت معناداری بین میانگین سطح توسعه در روستاهای پایدار جمعیتی با ۲۳/۶ و روستاهای ناپایدار جمعیتی با ۱۹/۵ وجود دارد ($\text{Sig.} < 0/5$) و رو ستاهای پایدار جمعیتی از درجه توسعه‌یافتگی بیشتری نسبت به رو ستاهای ناپایدار جمعیتی برخوردارند. در واقع روستاهای پایدار جمعیتی شهرستان مشهد همان روستاهایی هستند که به لحاظ سطوح توسعه‌یافتگی از شرایط بهتری برخوردارند.

به‌طور کلی هدف تحقیق کشف این مسئله بود که «آیا روستاهای پایدار جمعیتی شهرستان مشهد همان روستاهایی هستند که به لحاظ سطوح توسعه از شرایط بهتری برخوردار هستند». یافته‌ها نشان داد که به‌طور کلی بین سطح توسعه روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی تفاوت معنی‌داری وجود دارد. به‌طوری‌که میانگین نمره هر سه بعد توسعه در روستاهای پایدار جمعیتی بیشتر از روستاهای پایدار جمعیتی بوده است. در واقع روستاهای پایدار جمعیتی شهرستان مشهد همان روستاهایی هستند که به لحاظ سطوح توسعه‌یافتگی در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی توسعه از شرایط بهتری برخوردارند و روستاهای کم‌توان و ناپایدار به لحاظ جمعیتی روستاهایی هستند که از سطوح پایین‌تری از توسعه در ابعاد اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی برخوردارند (شکل ۳).

شکل ۴. مقایسه ابعاد توسعه بین سکونتگاه‌های پایدار و ناپایدار جمعیتی شهرستان مشهد و طبقه‌بندی آن‌ها.

برگرفته از: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

¹. U man whitney test

باید متذکر شد که علت‌های مهاجرت را نمی‌توان از آثار مهاجرت جدا کرد، چون از یک طرف مهاجرت معلول توسعه نابرابر و از طرف دیگر خود عامل گسترش توسعه نابرابر است.

بحث و نتیجه‌گیری

بررسی نرخ رشد جمعیت شهر مشهد (دومین کلان‌شهر ایران و کلان‌شهر منطقه‌ای شرق کشور) حاکی از وقوع مهاجرت‌های گسترده به این شهر است. به طوری که بررسی‌ها نشان می‌دهد نرخ رشد جمعیت این شهر طی سی سال اخیر (دهه‌های ۷۵-۹۵) همواره بالاتر از نرخ رشد جمعیت استان خراسان رضوی و کشور بوده است، به طوری که نرخ رشد جمعیت شهر مشهد در دهه‌های ۸۵-۹۵، ۷۵-۸۵، ۶۵-۷۵ به ترتیب ۲،۱۰، ۲،۵۵، ۲،۵۸ بوده که نسبت به نرخ رشد جمعیت استان طی همین مقطع با ۱،۴۵، ۱،۵۹ و ۱،۴۱ و همچنین رشد جمعیت کشور طی همین مقطع با ۱،۲۹، ۱،۶۲، ۱،۹۶ بیشتر بوده است. دلیل رشد بالای جمعیت شهر مشهد رشد طبیعی جمعیت و حجم جمعیت مهاجر این شهر طی دهه‌های متوالی بوده است.

به دلیل وجود بارگاه حضرت رضا در شهر مشهد و حجم بالای گردشگر ورودی به این شهر (بیش از ۲۰ میلیون نفر گردشگر سالانه، رقمی معادل ۷ برابر جمعیت خود)، کلان‌شهر مشهد، تبدیل به مهم‌ترین و بزرگ‌ترین شهر مذهبی ایران و جهان اسلام شده است. تحت تأثیر چنین شرایطی در سطح استان با تمرکز شدید و روزافزون جمعیت در کلان‌شهر مشهد عملاً تمام منابع و جریان‌های محلی، روستایی روندی شهرگرا و مرکز پیرامون به خود گرفته و در نخستین دهه‌های هزاره سوم روابط مرکز پیرامون میان کشورهای استعماری و کشورهای پیرامون را به شکلی دیگر در روابط متقابل شهر و روستا بازتابانیده است. بدیهی است در چنین ساختاری جمعیت نواحی کم‌توان روستایی، به سود نواحی پرتوان یعنی مادر شهر مشهد و روستاهای مجاور به صورت مهاجر تخلیه می‌شود. نتیجه چنین وضعیتی، بزرگ‌سری و تمرکزگرایی شدید کلان‌شهری، تشدید مهاجرت‌های روستا-شهری و شکل‌گیری هسته‌های جمعیتی نامتجانس، تحت عنوان «حاشیه شهر مشهد» و نهایتاً عدم تعادل فضایی در سطح شهرستان مشهد است.

بررسی وضعیت پایداری جمعیتی در روستاهای شهرستان مشهد بیانگر این مطلب است که از مجموع ۴۱۳ روستای دارای سکنه شهرستان ۷۴٪ بر اساس موازنه جمعیتی ناپایدار و تنها ۲۶٪ به لحاظ جمعیتی پایدار هستند. این شرایط بیانگر تخلیه شدید جمعیتی نواحی روستایی کم‌توان شهرستان مشهد است که در واقع نمود ناپایداری در سه بعد اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی حاکم بر منطقه است. به نظر می‌رسد ناپایداری‌های موجود در نواحی کم‌توان باعث گردیده توانمندی‌های این نواحی حتی در حفظ قابلیت‌ها و کارکردهای فعلی خود مورد شک و تردید قرار گیرد. زیرا کاهش مستمر جمعیت این نواحی با زوال امکانات و افت پتانسیل تولید در این نواحی و در نهایت تخلیه جمعیتی همراه است. در واقع روند کند توسعه در سکونتگاه‌های روستایی منجر به ناپایداری جمعیتی سکونتگاه‌ها و تخلیه جمعیتی آن‌ها می‌گردد و نهایتاً شاهد شکل‌گیری ساختارهای معیوب و نابسامان اقتصادی و اجتماعی و زیست‌محیطی در سکونتگاه‌های کم‌توان شهرستان هستیم. به جرئت می‌توان گفت که در حال حاضر اغلب فضاها و سکونتگاه‌های روستایی شهرستان در حاشیه قرار گرفته‌اند این امر ضرورت برنامه‌ریزی در راستای کاهش عدم تعادل‌های فضایی در سطح نواحی روستایی شهرستان (بین روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی) و تلاش در جهت بهبود سطح توسعه در ابعاد مختلف در روستاهای کم‌توان جمعیتی را منعکس می‌نماید.

در تبیین دلایل و چرایی این مسئله باید موضوع را در روند تاریخی مورد مطالعه قرار داد. در کشور بعد از اصلاحات ارضی با تغییرات بنیادی که در سطح سکونتگاه‌های روستایی کشور به وقوع پیوست با مهاجرت‌های شدید روستا شهری مواجه شدیم که این امر به مرور باعث تبدیل سکونتگاه‌های روستایی نسبتاً پایدار به نواحی کم‌توان با ساختار اقتصادی بسیار ضعیف و شکننده شد. اگرچه بعد از انقلاب ۱۳۵۷ بر محرومیت‌زدایی و گسترش عدالت اجتماعی تأکید می‌شد، اما تغییر چندانی در ساختار اقتصادی نواحی روستایی ایجاد نشد. زیرا علاوه بر تداوم شرایط اقتصادی روستاها در قبل از انقلاب، وقوع و تداوم هشت ساله جنگ و پس از آن نابسامانی اوضاع اقتصادی و سیاست‌های اشتباه برنامه‌ریزی کشور (تأکید بر ارائه خدمات به نواحی روستایی بدون توجه به رونق اقتصادی روستا به موازات آن)، مهاجرت‌های روستا شهری را تشدید نمود. نظام برنامه‌ریزی در بعد از انقلاب همچنان متمرکز و خصلتی بالا به پایین، شهرگرا و روستا گریز بود. سهم بخش کشاورزی از درآمدهای نفتی در مقایسه با صنعت و خدمات بعد از انقلاب همچنان پایین ماند. از طرفی به دلیل برخورداری از درآمدهای نفتی، تأمین درآمد برای دولت از منابع خارجی (فروش نفت) همچنان سهل‌تر از منابع داخلی (بخش کشاورزی) بود. لذا بخش صنعت در اولویت سرمایه‌گذاری دولتی قرار گرفت و اختلاف بین

نواحی شهری و روستایی افزایش یافت. به مرور به دلیل اتخاذ سیاست‌های غلط، بنیه اقتصادی روستاها به شدت ضعیف و مهاجرت‌های روستا شهری تشدید شد. به طوری که در سال ۱۳۵۹ برای اولین بار نسبت جمعیت بین مناطق روستایی و شهری برابر شد و از آن پس نسبت شهرنشینی با نرخ فزاینده بر نسبت روستانشینی در کشور پیشی گرفت.

لذا امروزه دلیل اصلی مهاجرت‌های روستا شهری به تبعیت از ساختار کلی حاکم بر روستاهای کل کشور طی دهه‌های گذشته، بیکاری و نبود فرصت‌های شغلی در روستا است (امری که معلول علل ریشه‌ای اشاره شده در بالا است). در چنین شرایطی بدیهی است سرریز نیروی کار روستایی به دلیل عدم وجود فرصت‌های شغلی در روستا مجبور به مهاجرت می‌شوند. لذا ایجاد فرصت‌های شغلی غیر کشاورزی در سکونتگاه‌های روستایی ناپایدار جمعیتی می‌تواند در نگهداشت جمعیت در این سکونتگاه‌ها نقش مؤثری داشته باشد. تنوع بخشی اقتصاد روستایی در زمینه‌های غیر زراعی یعنی گردشگری، صنعت و فعالیت‌های مختلف بخش خدمات می‌تواند زمینه‌های اشتغال در نواحی روستایی را افزایش و وابستگی به منابع محیطی محدود روستا مانند آب و زمین را کاهش دهد. همچنین مدیریت منابع بخصوص مدیریت منابع آب در نگهداشت جمعیت در سکونتگاه‌های روستایی تأثیر به‌سزایی دارد. چراکه روستاهایی که در حال حاضر به لحاظ جمعیتی ناپایدار هستند با چالش‌های عمده‌ای در تأمین آب شرب و کشاورزی مواجه هستند. به طوری که طبق اطلاعات مدیرعامل شرکت آب و فاضلاب مشهد در سال ۱۴۰۲ تعداد ۱۱۳ روستا از مجموع روستاهای دارای سکنه شهر مشهد دارای تنش آبی بوده و به روش تانکری آب‌رسانی می‌شود.

حامی مالی

هیچ حمایت مالی وجود ندارد.

سرمه نویسندگان

مقاله فقط یک نویسنده دارد.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ تعارض منافع را اعلام نکردند.

تقدیر و تشکر

نویسنده، از همه روستاییان، به دلیل مشارکتشان در تکمیل پرسشنامه‌های این مقاله تشکر و قدردانی می‌نماید.

ORCID

Maryam Ghasemi <https://orcid.org/0000-0002-0238-8323>

منابع

- جمعه پور، محمود. (۱۳۸۴)، مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی، دیدگاه‌ها و روش‌ها، انتشارات سمت، تهران.
<https://sanad.iau.ir/fa/Article/1036413?FullText=FullText>
- حافظ نیا، محمدرضا. (۱۳۸۵)، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، انتشارات سمت، تهران.
<https://sanad.iau.ir/fa/Article/1036413?FullText=FullText>
- حسین زاده بحرینی، محمد. (۱۳۸۷)، پارادایم و دیدگاه‌های نظری برنامه‌ها و نوع نگرش آن‌ها به توسعه، مجموعه مقالات همایش پنجاه سال برنامه‌ریزی توسعه در ایران، جلد اول، سازمان برنامه و بودجه، تهران.
<https://sanad.iau.ir/fa/Article/1036413?FullText=FullText>
- زاهدی، شمس السادات، و نجفی، غلامعلی. (۱۳۸۵). بسط مفهومی توسعه پایدار. مدرس علوم انسانی، ۱۰(۴)، (پیاپی ۴۹) ویژه‌نامه مدیریت، ۳۳-۷۶. https://mri.modares.ac.ir/article_329.html
- سعیدی، عباس. (۱۳۸۱)، نگرش نظام وار جغرافیایی و توسعه پایدار روستایی. همایش بین‌المللی رویکرد فرهنگی به جغرافیا، —، ۲۱-۳۵.
<https://sid.ir/paper/496435/fa>

- شاهی اردبیلی، حکمت. (۱۳۸۶)، نقش صنایع کوچک در توسعه روستایی (مطالعه موردی: بخش مرکزی شهرستان مشهد، رساله دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد. <https://sanad.iau.ir/fa/Article/1036413?FullText=FullText>
- صالحی شانجانی، پروین. (۱۳۷۰). رویکرد حفاظتی به منابع ژنتیکی جنگل‌های شمال کشور. جنگل و مرتع (جنگل‌ها و مراتع)، (۶۹)، ۶۰-۶۶. <https://magiran.com/p314366>
- طالبیان، محمدرضا. (۱۳۸۸)، روش‌شناسی مطالعات انقلاب با تأکید بر انقلاب اسلامی ایران، پژوهشکده امام خمینی. <https://sanad.iau.ir/fa/Article/1036413?FullText=FullText>
- عبداللهی، عبدالله. (۱۳۸۷)، جهانی شدن، کلان‌شهرها و دگرگونی الگوهای توسعه شهری و روستایی (با تأملی بر گستره‌های فقر و نابرابری شهری در کلان‌شهر مشهد)، رساله دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد. <https://sanad.iau.ir/fa/Article/1036413?FullText=FullText>
- قاسمی، مریم. (۱۳۸۹)، پایدارسازی جمعیتی سکونتگاه‌های روستایی با تأکید بر رویکرد متنوع سازی فعالیت‌های اقتصادی، رساله دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد. <https://sanad.iau.ir/fa/Article/1036413?FullText=FullText>
- مرکز آمار ایران. سالنامه آماری استان خراسان رضوی ۱۳۹۹ و ۱۳۸۶. <https://sanad.iau.ir/fa/Article/1036413?FullText=FullText>
- مرکز آمار ایران. سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵، شهرستان مشهد. <https://sanad.iau.ir/fa/Article/1036413?FullText=FullText>
- موسسه توسعه روستایی ایران. (۱۳۸۱)، توسعه روستایی، مجموعه گزارش‌های همایش چالش‌ها و چشم‌اندازهای توسعه ایران، دفتر چهارم گزارش ۲۴. <https://sanad.iau.ir/fa/Article/1036413?FullText=FullText>

References

- Abdollahi, A. (2007). Globalization, metropolises and the transformation of urban and rural development patterns (with a reflection on the extent of urban poverty and inequality in Mashhad metropolis), PhD thesis, Ferdowsi University of Mashhad. (in Persian)
- Cucu, M. (2022). THE RURAL POPULATION IN THE CONTEXT OF ROMANIA'S REGIONAL DEVELOPMENT. *Proceedings of the International Conference Competitiveness of Agro-Food and Environmental Economy*. DOI:10.24818/cafee/2020/9/13
- Ćurčić, N, Mirković Svitlica, A. Brankov, J. Bjeljic, Ž. Pavlović, S, & Jandžiković, B. (2021). The role of rural tourism in strengthening the sustainability of rural areas: The case of Zlakusa village. *Sustainability*, 13(12), 6747.
- Ghasemi, M. (2009), Population stabilization of rural settlements with emphasis on diversification of economic activities, PhD thesis, Ferdowsi University of Mashhad. (in Persian)
- Ghasemi, M, & Moeni, A. (2022). Analysis of depopulation trends and models of rural settlements in Khorasan Razavi province, 1986–2017. *Area Development and Policy*, 7(4), 442-462.
- Gilman-Robert (1996), *Sustainability*, URL:<http://www.context.org/ICLIB/DEFS/AIADef.htm>.
- Hafeznia, M. R. (1998). An introduction to the research method in humanities, Tehran, Samt Publications. (in Persian)
- Hosseinzadeh Bahraini, Mohammad. (2007), Paradigm and theoretical views of programs and their approach to development, *Proceedings of the Conference of Fifty Years of Development Planning in Iran*, Volume 1, Planning and Budget Organization, Tehran. (in Persian)
- Iran Statistics Center. (1987-2016) General population and housing census from 1987 to 2016, Mashhad county, Management and Planning Organization of Iran. Tehran. (in Persian)
- Iran Statistics Center. (2019). Khorasan Razavi Statistical Yearbook 2019 and 2018. Management and Planning Organization of Iran. Tehran. (in Persian)
- Jomehpour, M. (2005). An introduction to rural development planning: approaches and methods, Tehran, Samt Publications. (in Persian)
- Liu, J, Du, S, & Fu, Z. (2021). The impact of rural population aging on farmers' cleaner production behavior: Evidence from five provinces of the North China Plain. *Sustainability*, 13(21), 12199. <https://doi.org/10.3390/su132112199>
- Liu, Y, Zhang, X, Xu, M, Zhang, X, Shan, B, & Wang, A. (2022). Spatial Patterns and Driving Factors of Rural Population Loss under Urban–Rural Integration Development: A Micro-Scale Study on the Village Level in a Hilly Region. *Land*, 11(1), 99. <https://doi.org/10.3390/land11010099>
- Lopez, M, & Pastor, R. (2015). Development in rural areas through capacity building and education for business. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 197, 1882-1888. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.07.250>

- Meyer, E. C. (2000), *Social Aspects of Sustainability*, Westfailische Wilhelms Universioitate Munster, pp 1-17
- Newely, P.D. & N.L. Treverrow (2006), *Sustainable Horticulture*, Prime fact 144. New South Wales Department of Primary Industry, Available: <http://dpi.new.gov.au/primefacts/>.
- Pearce, A. R. (2006), *Sustainable Building Materials: a Primer*, Sustainable Facilities and Infra Structure Program, Georgia Tech Research Institute, Available: maven.Gtri.gatech.edu/sfi/resources/pdf/TR/TR015.PDF
- Rolling, N.G. & J. Jiggins, (1995), *The Ecological Knowledge System*, Second Symposium of the association of farming systems Research & Extension, Granada.
- Rural Development Institute of Iran. (2002), *Rural development, collection of reports of Iran's Development Challenges and Prospects Conference*, fourth book of report 24. (in Persian)
- Saeidi, A. (2002), *systematic geographic change and sustainable rural development*, collection of articles of the cultural approach to geography conference, Ferdowsi University of Mashhad, by Mohammad Hossein Papoli Yazdi, Mashhad. (in Persian)
- Salehi-Shanjani, P. (1992). *Conservation approach to the genetic resources of forests in the north of the country. Forests and pastures (forests and pastures)*, (69), 60-66 .(in Persian)
- Segnestam, L. (2002), *Indicators of Environment and Sustainable Development: Theories and Practical Experience*, World Bank Environmental Department, Washington DC, USA.
- Shahi-Ardabili, H. (2016), *The role of small industries in rural development case study: central part of Mashhad city*, PhD thesis, Ferdowsi University of Mashhad. (in Persian)
- Shen, D, Liang, H. & Shi, W. (2023). *Rural Population Aging, Capital Deepening, and Agricultural Labor Productivity*. *Sustainability*, 15(10), 8331. <https://doi.org/10.3390/su15108331>
- Stringer, R. (1998), *Environmental Policy and Australia s Horticultural Sector*, Policy Discussion Paper, Center for International Economic Studies, University of Adelaide, Australia.
- Talebian, M. R. (2010), *methodology of revolution studies with an emphasis on the Islamic Revolution of Iran*, Tehran, Imam Khomeini Research Institute. (in Persian)
- World Bank. (1983). *World Development Report 1983: World Economic Recession and Prospects for Recovery; Management in Development; World Development Indicators*. The World Bank.
- Zahedi, Sh. S. Najafi, G. A. (2006). *Development of the concept of sustainable development*. *Sciences MODARES Human*, 10(4), (series 49) special issue of management, 76-43. (in Persian) https://mri.modares.ac.ir/article_329.html
- Zhang, Y, Jiang, T, Sun, J, Fu, Z, & Yu, Y. (2022). *Sustainable development of urbanization: From the perspective of social security and social attitude for migration*. *Sustainability*, 14(17), 10777. <https://doi.org/10.3390/su141710777>
- Zong, Y, Ma, L, Shi, Z, & Gong, M. (2023). *Agricultural Eco-Efficiency Response and Its Influencing Factors from the Perspective of Rural Population Outflowing: A Case Study in Qinan County, China*. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(2), 1016. <https://doi.org/10.3390/ijerph20021016>